

Zonnewijzers in Wallonië

De middaglijn van het voormalige Paleis van de Prins-bisschoppen in Luik

Eric Daled

Het Paleis van de vroegere Luikse prins-bisschoppen bevindt zich in het hart van het oude stadsgedeelte: op de Place Saint-Lambert. Op dat plein kon men eertijds trouwens ook een fraaie grote kerk vinden: de Sint-Lambertuskathedraal, maar die werd in 1794 door revolutionairen geplunderd, vernield en vervolgens zelfs drastisch met de grond gelijkgemaakt.

Het huidige Paleis is het derde gebouw dat ooit onderdak verschafte aan de Luikse prins-bisschoppen. Het eerste werd gebouwd op het einde van de 10de eeuw, maar het werd in 1185 door een brand verwoest. Het tweede kreeg het in 1468 zwaar te verduren tijdens de inname en de plundering van de stad door de troepen van de Boergondische hertog Karel de Stoute en het werd uiteindelijk in 1505 eveneens door een brand verwoest.

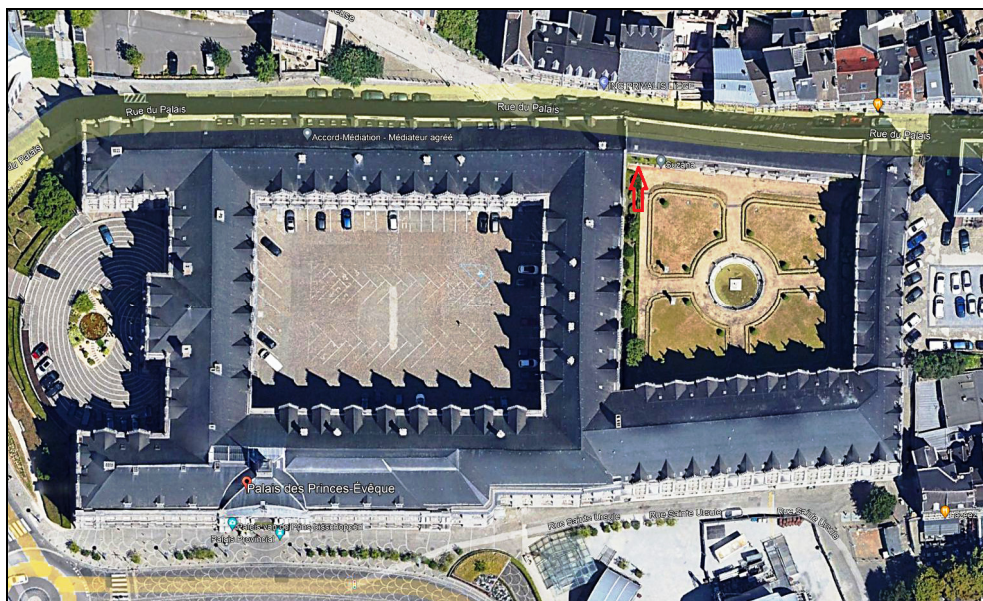
Everhard van der Marck, de toenmalige prins-bisschop, nam meteen het initiatief voor de bouw van een nieuw paleis – het huidige dus – dat echter pas op het einde van de 16de eeuw klaar was. Na een derde brand in 1734 werd vooral de zuidgevel van dit gebouw (hierboven op de foto) volledig vernieuwd. Tijdens de opstand tegen de prins-bisschoppen in 1789 werd het paleis echter grondig geplunderd door de oproerlingen en daarna ruim een halve eeuw lang helemaal aan zijn lot overgelaten. Op initiatief van Leopold I, de eerste koning van het onafhankelijke België, werd het in 1849 evenwel in ere hersteld, verbouwd, uitgebreid en naar de normen van die tijd gemoderniseerd om er verscheidene rijks-, provinciale en stadsdiensten in onder te brengen, waaronder Justitie. Daardoor is het in Luik ook bekend als het 'Palais de Justice', het Justitiepaleis.

De middaglijn

Zoals uit een satellietfoto blijkt, heeft het paleis twee grote open binnenpleinen. Het grootste is vrij opvallend van architectuur en daardoor goed bekend, ook bij toeristen. Het tweede binnenplein is aanzienlijk minder bekend, zelfs bij de Luikenaars, doordat het sinds geruime tijd niet meer toegankelijk is voor het publiek. En vrijwel helemaal in de vergetelheid geraakt is de middaglijn die daar, gedeeltelijk tussen twee vensters van de bovenverdieping, is aangebracht op de linkerkant van de achterste, ca. 5° naar het westen declinerende zuidermuur. De geografische coördinaten ervan zijn zowat 50° 38' 47" NB en 5° 34' 28" OL (Google Earth).

Uit de foto van 1980 hiernaast blijkt dat het om een verticale middagwijzer gaat. Bovenaan ziet men de smeedijzeren constructie waarop de oculus is aangebracht: een cirkelvormig metalen plaatje met

Bovenaanzicht van het Paleis van de Prins-bisschoppen (Google Earth). Het rode pijltje geeft aan waar de middaglijn zich bevindt.

een diameter van 22 cm, waarin een ronde opening van 5 cm diameter is geboord. De oculus bevindt zich op 1,81 m van de muur. Merk op dat het plaatje evenwijdig met de muur staat, zodat de schaduw ervan – en van de oculus – een cirkel blijft.

Daaronder de rechte lijnenstructuur, bestaande uit een centrale middaglijn – ca. 3 m lang – geflankeerd door drie lijnen links en drie lijnen rechts. Ze geven, per stap van 10 minuten, de tijd vanaf 11.30 u tot en met 12.30 u – plaatselijke ware zonnetijd natuurlijk.

De zeven dwarse lijnen zijn datumlijnen, waarbij de middelste, bijna horizontale rechte lijn die is van de eveningen (21 maart-23 september). De andere lijnen zijn, zoals het hoort, lichtjes hyperbolisch gebogen naar boven (boven de rechte eveningslijn) en naar onder (onder de rechte eveningslijn). De twee uiterste lijnen zijn die van de zonnewenden.

De lijnenstructuur is niet helemaal symmetrisch, omdat de muur ca. 5° naar het westen declineert. Alle lijnen zijn in de muur gegraveerd (15 mm breed) en hebben bij de restauratie – zie verder – opnieuw kleur gekregen: de uurlijnen werden verguld en de datumlijnen werden bordeauxrood ingekleurd.

Oorsprong

Over de oorsprong van deze middagwijzer is weinig bekend. Hoewel er talrijke artikelen en boeken zijn verschenen over het paleis van de Luikse prins-bisschoppen, wordt ze nergens vermeld, tenzij – voor zover we konden nagaan – éénmaal, uiterst summier, in een fotobijschrift: *"On ne pourra qu'admirer, à la gauche de l'aile nord, une méridienne du XVIIIème*

siècle, très opportunément restaurée et embellie." [1] Op de betrokken foto van het hele gebouw is de middagwijzer overigens nauwelijks te zien. Er zijn ook talrijke artikelen en boeken verschenen over de indertijd bloeiende en befaamde Luikse uurwerkmakerij. Ook daarin hebben we tot nu toe slechts één kleine vermelding gevonden: *"Au Palais de Liège, il subsiste encore un grand exemplaire sur l'une des façades de la seconde cour."* [2]

Via een contact met de Luikse vereniging voor sterrenkunde kwamen we echter in het bezit van een beknopt maar enigszins verhelderend artikel over die middagwijzer [3], evenals van een krantenknipsel [4]. Uit een en ander blijkt dat deze middagwijzer op de betrokken muur zou zijn aangebracht in de loop van de 18de eeuw, in opdracht van Johan-Theodoor van Beieren (München,

Latere zonnige opname van de middagwijzer, met onderaan het heldere lichtvlekje precies op het middaguur, omstreeks het tijdstip van de zomerzonnewende. (© Gnomonica)

1703 - Luik, 1763), in Luik bekend als Jean-Théodore de Bavière, 95ste prins-bisschop van Luik van 1744 tot 1763. Aangezien de Luikse Sint-Lambertuskathedraal zich vlakbij bevond, kon het torenuurwerk ervan op tijd en stond op de ware plaatselijke zonnetijd ingesteld worden. Wellicht via een luide klokslag – klokslag 12! – konden meteen ook de fraaie slingeruurwerken van het prins-bisschoppelijk paleis én de torenuurwerken van de verderop gelegen kerken gelijkgezet worden: andere tijdreferenties waren er toen immers niet en de nauwkeurighedsgraad voldeed ruim aan de 18de-eeuwse normen.

Indien Johan-Theodoor van Beieren de opdrachtgever was, werd de middagwijzer wellicht gerealiseerd door de bekende uurwerkmaker Gilles de Befve (vaak ook 'de Beefe' geschreven) (1694-1763). Hij was immers sinds 1740 uurwerkmaker van prins-bisschop Georges-Louis de Berghes – de voorganger van Johan-Theodoor van Beieren – en vanaf 1752 ook uurwerkmaker van de Sint-Lambertuskathedraal. In 1754 bouwde hij het laatste torenuurwerk van die

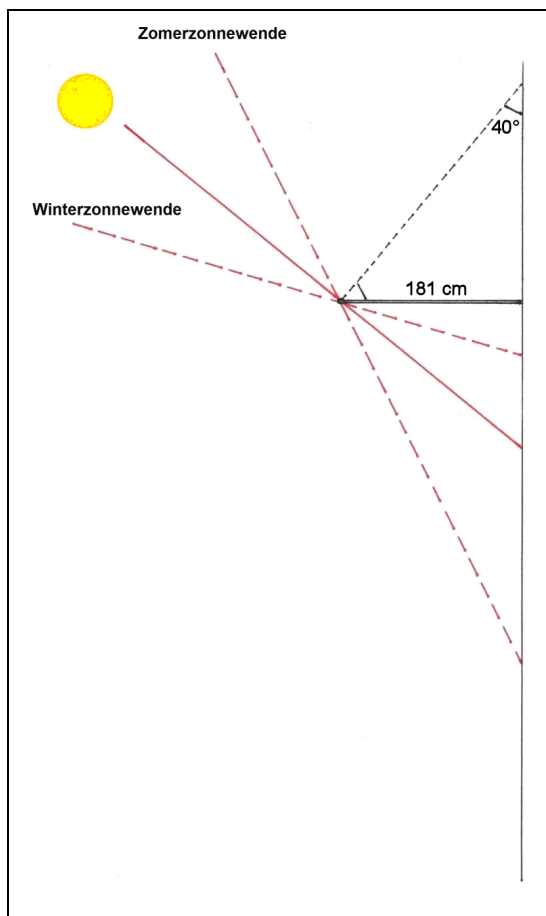
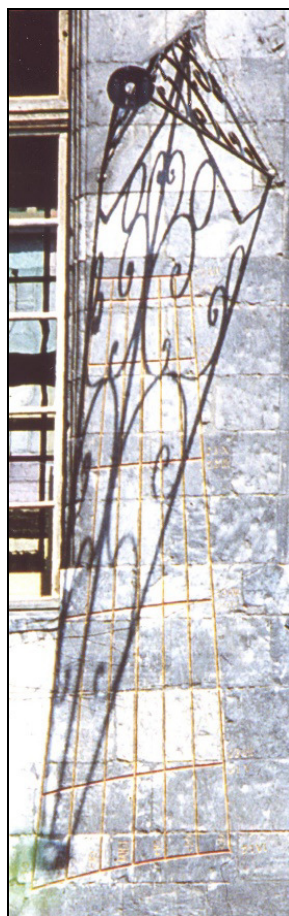
kathedraal – en misschien dus ook de onontbeerlijke middagwijzer. Gilles de Befve was overigens niet de eerste de beste: in 1726 had hij al een torenuurwerk met beiaard ontworpen voor en geconstrueerd in de kathedraal van Lissabon. In 1730 kreeg hij zelfs de opdracht om twee uurwerken met beiaard te bouwen voor het paleis van de Portugese koning João V in Mafra. [5] Het uurwerk en de speeltrommel van de beiaard van de toenmalige Sint-Quintinuskerk in Hasselt zijn trouwens ook door hem gemaakt (1751) en bij antiquairs vindt men ook nu nog soms staande klokken met zijn naam.

Er wordt in dit verband ook wel eens gedacht aan de bekende latere Luikse uurwerkmaker Hubert Sarton (1748-1828). Die mogelijkheid is minder waarschijnlijk. Hubert Sarton was immers een leerling van de befaamde Franse uurwerkmaker Julien Le Roy in Parijs en hij keerde pas in 1772 terug naar Luik om er als "*premier mécanicien*" in dienst te treden van François-Charles de Velbrück, de nieuwe prins-bisschop. Tijdens zijn jarenlang verblijf in Parijs

maakte daar een verbeterd type middagwijzer opgang: een middagwijzer die het middelbare middaguur aanwees op een achthoekige tijdsvereffeningslus [6, 7, 8] – een lus die ontbreekt op het hoger beschreven Luikse exemplaar. Sarton, die een uiterst creatieve en veelzijdige fijne mechaniker was, heeft indertijd trouwens o.a. ook een mechanisch instrument bedacht en geconstrueerd dat het mogelijk maakte de tijdaanduiding van mechanische uurwerken af te stemmen op de stand van de zon: "*un cadran manuel de l'équation du temps servant à régler les pendules et les montres sur le mouvement du soleil*". [9] Het is dus weinig waarschijnlijk dat hij, na 1772, nog behoefte had aan een 'oudmodische' middagwijzer.

In dit verband mag wellicht ook gewezen worden op het feit dat een andere Luikse uurwerkmaker, Michel-Joseph Ransonet (1727-1778) in 1758 al een verticale precisie-middagwijzer voorzien had op de zijgevel van een gebouw op de bekende *Place Stanislas* in de Franse stad Nancy. [10]

Wie ook wel eens genoemd wordt, is Adolphe Quetelet. In het kader van zijn

Links: Detail van de middagwijzer in volle zon, kort na de restauratie: de in de muur gegraveerde uurlijnen zijn verguld, de datumlijnen bordeauxrood ingekleurd. Links onderaan is de zonnelichtvlek te zien: ca. 11.35 u, omstreeks het tijdstip van de zomerzonnewende (© Gnomonica). Rechts: Basisprincipe van de installatie.

project met betrekking tot de tijdregeling van het dan pas opgerichte Belgische spoorwegvervoer, heeft hij in 1838 immers in Luik een astronomisch paviljoen laten bouwen waarin een meridiaankijker was opgesteld. Mede omdat het paleis van de prins-bisschoppen toen helemaal verlaten en verwaarloosd was, gebeurde dat echter in een gebouw van de universiteit van Luik. Dat gebouw is sinds vele jaren afgebroken. [11]

Restauratie

Hoe het ook zij, uit het eerder genoemde krantenknipsel blijkt dat de Luikse middagwijzer in 1980 werd gerestaureerd in het kader van de viering van het 1000-jarig bestaan van de stad Luik en op verzoek van Gilbert Mottard, de toenmalige gouverneur van de provincie Luik. De restauratie was het werk van José Bosard, een bekende Luikse steenhouwer én zonnewijzerkundige, die in 2007 overleden is. Zijn bedrevenheid op het gebied van zonnewijzers mag blijken uit het feit dat er momenteel nog een 40-tal zonnewijzers van hem bekend zijn, meestal in de provincie Luik, maar ook daarbuiten en ook één exemplaar in Nederland.

Sommige gegevens in dit artikel (o.a. afmetingen) komen uit zijn persoonlijke aantekeningen. [12] Uit die aantekeningen blijkt verder dat er in 1980 ook een bronzen herinneringsplaat voorzien was met deze toelichting: "*Cette méridienne fut installée au 18ème siècle. Elle renseigne le midi vrai. Le rayon solaire passant par l'œilleton indique l'heure locale et la date. Pour obtenir l'heure légale, corriger la lecture en ajoutant, selon l'époque, le nombre de minutes indiquées par la courbe ci-dessous (+ 1 heure en été).*"

Vrij vertaald: "*Deze middaglijn dateert uit de 18de eeuw. Ze wijst het ware middaguur aan. De zonnestraal die doorheen de oculus priemt geeft het plaatselijke uur aan evenals de datum. Om het officiële uur te kennen, corrigeert men het aangegeven uur door er, in functie van het tijdstip van het jaar, het aantal minuten aan toe te voegen dat wordt aangegeven door de onderstaande curve (+ 1 uur gedurende de zomer).*" Hieruit blijkt dat op die herdenkingsplaat ook een tijdvereffeningscurve voorzien was.

Door omstandigheden was het niet mogelijk om recentelijk ter plaatse te gaan kijken om na te gaan hoe deze bijzondere middagwijzer – een unicum in België – er tegenwoordig uit ziet.

Met dank aan: Marc Jooris voor zijn assistentie bij het uitpluizen van diverse documenten, boeken, tijdschriften en artikelen.

Referenties

1. J.-L. Maes & G. Mottard, *L'ancien Palais des Princes-Evêques et des Etats du Pays de Liège*, Gouvernement provincial de Liège, 1980, p. 68-69. ["Men kan enkel bewondering hebben voor de onlangs gerestaureerde en verfraaide 18de-eeuwse middaglijn, op de linkerzijde van het noordelijke gebouw."]
2. F. Pholien, *L'horlogerie et ses artistes au Pays de Liège*, Editions d'Art des Imprimeries nationales, Liège, 1934, p. 16. ["In het paleis van Luik is er nog een groot exemplaar overgebleven op een van de gevels van het tweede binnenplein."]
3. P. Noez, *La méridienne du Palais des Princes-Evêques*, in *Le Ciel*, Société Astronomique de Liège, januari 1982.
4. M.H. (vermoedelijk Michel Hubin), *La méridienne du Prince-Evêque est restaurée au Palais de Liège*, in *Le Soir*, 4 september 1980.
5. A. Thiry, *Deux horlogers liégeois au palais national de Mafra (Portugal)*, in *Horlogerie Ancienne*, n° 47, AFAHA, Besançon, 2000, p. 113-118.
6. F. Bédos de Celles, *La gnomonique pratique ou l'art de tracer les cadrans solaires avec la plus grande précision, ... Méridienne verticale du temps moyen*, Paris, 1760.
7. J. Le Roy, *Décrire autour d'une ligne méridienne une courbe qui marque le temps moyen*, in *Etrennes Chronométriques*, chapitre XIII, Paris, 1760.
8. A. Gotteland, *Grandjean de Fouchy, inventeur de la méridienne du temps moyen*, in *Horlogerie Ancienne*, n° 27, AFAHA, Besançon, 1990.
9. F. Pholien, op. cit., p. 67-68. ["Een met de hand regelbare tijdvereffeningsaanwijzer met het oog op het afstellen van slingeruurwerken en horloges op de stand van de zon."]
10. M.-L. Wey & E. Blyelle, *Michel-Joseph Ransonet, horloger-inventeur de génie*, in *Horlogerie Ancienne*, n° 78, AFAHA, Besançon, 2015.
11. H. Van Boxmeer, *Les méridiennes de Quetelet*, Observatoire Royal de Belgique, Bruxelles, 1996, p. 39 e.v.
12. J. Bosard, handgeschreven notities, metingen en berekeningen met betrekking tot de restauratie van de middagwijzer van het paleis van de Luikse prins-bisschoppen, Liège (Rocourt), 1980.